

UOT 811.512.162

V.T.Qurbanov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qurbanov.43@mail.ru

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: şifahi nitq, ədəbi tələffüz, fonetik hadisələr, intonasiya, nitq normaları, cümlə oxusu, mətnin fonetik təhlili

Mütəxəssislərin fikrincə, oxu da, nitq də tələffüz normalarının gözlənilməməsi baxımından problemlidir. Halbuki müasir insan qıraəti və nitqi ilə də mədəni olmalıdır. Bu barədə linqvistik və metodik ədəbiyyatda çox yazılmışdır. Sadəcə onları oxumaq lazımdır. Bilmək lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Bu prinsip nəticə etibarı ilə heç də həmişə hamı üçün aksiomatik sayılmır. Hətta müəllimlər də bəzən özlərinə hesabat vermirlər ki, nitq mədəniyyətinin normaları ilə oxuyurlar və danışirlar ya necə gəldi?

Məqalədə müşahidələrimizdən çıxış edərək konkret faktların təhlili əsasında oxu və nitq prosesində ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsinə diqqət və nəzarətin, yaxud da məsuliyyətin azalmasından və bu problemin həlli yollarından bəhs edəcəyik. Eyni zamanda nəticələrimizin təkliflər şəklində məktəb təcrübəsində tətbiqinə çalışacağıq.

В.Т.Гурбанов

О ПРОБЛЕМАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ

Ключевые слова: устная речь, литературное произношение, фонетические явления, интонация, речевые нормы, чтение предложения, фонетический анализ текста

По мнению экспертов, и чтение, и речь проблематичны в плане неожиданная норм произношения, однако современный человек должен быть цивилизованным с чтением и речью. Об этом много написано в лингвистической и методической литературе. Вы просто должны прочитать их. Необходимо знать, что культура речи является частью общей культуры человека. В результате этот принцип не всегда считается аксиомой для всех. Даже учителя порой не отчитываются перед собой, что читают и говорят по нормам культуры речи, или как так получилось?

В данной статье на основе наших наблюдений, на основе анализа конкретных фактов, речь пойдет о снижении внимания и контроле, или ответственности за ожидание норм литературного произношения в процессе чтения и речи, и о способах их снижения решить эту проблему. В то же время мы постараемся применить наши результаты к школьному опыту в виде

предложений.

V.T.Gurbanov

ON THE PROBLEMS OF LITERARY PRONUNCIATION

Keywords: oral speech, literary pronunciation, phonetic phenomena, intonation, speech norms, sentence reading, phonetic text analysis

According to experts, both reading and speech are problematic in terms of not expecting pronunciation norms. However, a modern person should be civilized with his reading and speech. Much has been written about it in the linguistic and methodical literature. You just have to read them. It is necessary to know that the culture of speech is a part of the general culture of a person. As a result, this principle is not always considered axiomatic for everyone. Even teachers sometimes do not report to themselves that they read and speak according to the norms of speech culture, or how did it come about?

In this article, based on our observations, based on the analysis of specific facts, we will talk about the reduction of attention and control, or the responsibility for the expectation of literary pronunciation norms in the process of reading and speech, and the ways to solve this problem. At the same time, we will try to apply our results to the school experience in the form of suggestions.

Əsas hissə. Məlumdur ki, birinci sinifdə Azərbaycan dilindən səslərlə oxu ilə hərfərlə oxunun hər birindən istifadə olunur. İlk oxu hərfərlə oxunmasıdır. Əslində isə müəllim şagirdə səsini qrafik işarəsi olan hərfələri öyrədənə qədər səslər əsasında oxu ilə danışır. Bu proses əlifbaya qədərki dövrdə daha çox baş verir. Şagird bağça dövründə də sözlərlə və ya səslərlə danışdırılır. Ona “Uşaq və dovşan” şeirini belə tələffüz etməyi nümunə göstərirlər:

“Do:şan, do:şan a do:şan !
Qaçma dayan, a do:şan !
Qaçma səni sevənnən,
Can kimi bəsdiyənnən !” (7)

Birinci sinifdə isə bu cür tələffüz nümunəsi cümlə oxusu vərdişlərindən başlayır. Bu proses prinsip etibarilə yenidən hazırlanma və davamlı təhsilə qədər davam etməlidir. Əslində bu müddəə prinsip etibarilə belədir. Savadlı olan hər kəs ədəbi tələffüzlə oxuya, yaxud da səslərlə, sözlərlə oxuya əməl etməlidir. Ancaq bu prinsipə əməl olunmamasını müşahidə edirik. Həmin müşahidələrdən bəzilərinin üzərində geniş dayanmağa ehtiyac duyuruq.

Birincisi, çox hörmət bəslədiyim və öz ixtisasını gözəl bilən müəllim saydığım elmlər namizədi oğunkü iclasda belə bir cümlə işlətdi: “Kvorum

varsa, başlaya bilərik”. Halbuki **başlıya** bilərik deməli idi. Daha sonra o, nitqində “gəlməyən yoldaşlara xəbərdarlıq edəcəyik” dedi.

Bizi düşündürən bu oldu ki, sayılıb-seçilmiş müəllimlərimiz də danışarkən şifahi nitqin ədəbi tələffüz normalarını gözləməyə adət etməmişlər. Belə çıxır ki, kvorumu gözləmək norma və etik mədəniyyətdir, ədəbi tələffüz normalarını gözləmək mədəniyyət deyil.

İkincisi, bir ədəbiyyat bilicisi seminar-müşavirə zamanı Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirindən aşağıdakı bəndi öyrədərkən diqqətli olmağı, mənə-məzmun səhvinə yol verməməyi tövsiyə edir və həmin bəndi xüsusi bir pafosla söyləyir :

“Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar”.

Bu bəndi nəzəriyyəçi alim yazıldığı kimi söyləyir, elə bil ömründə eşitməyib ki, oxuyanda və ya danışanda orfoepiya normalarını da gözləyərlər. Halbuki ibtidai sinif şagirdinə orfoqrafik oxu ciddi şəkildə irad tutulur. Lakin bizim alimimiz isə görün neçə sözdə tələffüz səhvinə yol vermiş oldu. Bunlar hansılar idi: “arannan”, “Lənkərannan”, “Hindistannan” “qonax” “quşdar” “əlinnən” “qurtulmuşdar”. O həmin sözlərin tələffüzündən sanki xəbərsiz idi. Bəlkə də xəbərsiz deyil, ancaq əhəmiyyət vermirdi. Soruşula bilər: nəyə görə? Bizə görə, ümumiyyətlə, son dövrlər bu cəhətə nəzarət yoxdur, məsuliyyət göstərilir. Elə bil ki, bir çoxlarından ötrü mədəni nitqin tələblərini gözləməyin heç bir mənası qalmamışdır. Halbuki bir vaxtlar vardı ki, professor Əziz Əfəndizadə, İbrahim Zülfüqarov, Əhəd Əhmədov, Ələsgər Məmmədov kimi filoloqlar belə hallara nəzarət edirdilər. Mətbuatda, o cümlədən, radio və televiziya müxbirlərinin, diktorlarının nitq nöqsanlarını deyirdilər, onlara təkmilləşdirici kurslar keçirdilər. Televiziyada uzun müddət “Azərbaycan dili” verilişi də bu məqsədlə fəaliyyət göstərirdi. Həmin verilişlərdə “Biz necə oxuyuruq, necə yazırıq, yaxud da necə danışırıq, necə yazırıq” mövzularında dialoq-diskussiyalar, debatlar keçirilərdi, belə tədbirlərdə dilçi-fonetist alimlərlə birlikdə qabaqcıl filoloq müəllimlər iştirak edərdilər. Belə tədbirlər ümumiləşdirici nəticələrlə elan olunardı və qabaqcıl təcrübəyə göndərilərdi.

O zamanlar, yəni 70-90-cı illər normativ qayda kimi orfoepiya sözlüyü, professor A.Axundovun “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” monoqrafiyası (1) istinad obyektinə seçilərdi. Eyni ilə də professor Ə.Əfəndizadənin “Məktəblinin orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti”, habelə Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalında suallara cavab rubrikasında qeyd olunanlara əsas tutulardı.

Yeri gəlmişkən, belə bir fikri də vurğulayaq ki, ənənəvi təlimdə və onunla bağlı metodik təfəkkürdə lüğətlər orfoepik tələffüzün ehtiyacını ödəyə bilmirdi. Çünki orfoepiya lüğətlərində sözlər başlanğıc formada verilir. Şəkilçilər, yəni qrammatik formalar nəzərə alınmırdı. Ona görə ki, yo:şan, ma:rifçilik, dok:quz, oxuyannar, əməkdaş, səs, güjdü, ağac, kərpic və s. kimi sözlər cümlədə və ya mətndə yoşannıxdə, ma:rifçiliy, daşdıx, daşdar, daşdı, səsdər, səsdərinnən, güjdüdü, ağajdıx, gənjdıy və digər şəkillərdə də işlənə bilir. Bu cəhəti indi də gərək nəzərə alağ. Kurikulum proqramında mətn oxusuna diqqət yetirməmək mümkün deyil. Mətnlə tərtib olunan Azərbaycan dili dərslərlərində orfoepiya ilə oxuya daha çox fikir vermək lazım gəlir. Çünki Azərbaycan dilindən çalışma təmrinləri əsas və dinləmə, habelə oxu, ifadə və s. mətnlərinin üzərində həyata keçirilir. Bir sözlə, ifadə, inşa və esse məqsədli çalışmaları icra şərtlərində şifahi və yazılı meyarlarla qiymətləndirmələr yeni dərslərlər üçün innovasiyalar sayılır. Oxucular soruşa bilərlər ki, məgər müasir dərslərdə orfoepiya ilə problemlər az müşahidə olunur? Bu suala biz aşağıdakı kimi cavab vermək istəyirik:

Hər bir standart dərstdə motivasiyadan sonrakı mərhələ məhz elə mətn oxusundan ibarətdir. Oxu və ya ədəbi qiraət, ədəbi dilin normaları əsasında aparıldıqda, yəni intonasiya, vurğu və orfoepiyaya əməl edildikdə mətnin məzmunu və ideya istiqaməti də anlaşılmış olur. Lakin bu normativ qaydaların yeni təhsil quruculuğunda gözlənilmədiyi hallar müşahidə olunur. Başqa səbəblər də var. Həmin səbəblər də obyektiv və subyektiv olmaqla, ümumiləşdirilməlidir. Bu çox geniş bir tədqiqatın problemlərinə daxil ola bilərlər və mövzu kimi ayrıca bir təhlilin predmetinə çevrilə bilərlər. Hazırda isə biz başqa bir cəhəti vurğulamaq istəyirik.

Üçüncüsü, şagirdləri də, tələbələrini də, hətta müəllimləri də ədəbi tələffüzlə bağlı vahid nitq rejiminə əməl etməkdə çaşırdıcı qüvvələr var. Həmin qüvvələr vaxtilə orfoepik bacarıqlara yiyələnmiş insanlardan gəlir. Onların içərisində şairlər də var. Misal üçün, şairlər televiziya şəirlərini oxuyanda özlərini hamının müəllimi kimi zənn edirlər. İntonasiya pafosuna orfoqrafıyanı qatmağı və məntiqi vurğu ilə danışmağı ədəbi tələffüz hesab edirlər. Bu cəhət bizə nəyi xatırladır? Orfoqrafik tələffüz bir vaxtlar rayon qəzetləri üçün mərkəzdən diktə olunan baş məqalələrin, informasiyaların ötürülməsini xatırlatmış olur.

Dördüncüsü, ədəbi tələffüz üzrə vərdişlər, o cümlədən tonu, tembrini, fasiləni, vurğunu və orfoepiyanı gözləmək vərdişi ailədən, bağçadan, əlifbaya qədərki və sonrakı mərhələdən davamlı təhsilin son pilləsinə qədər inkişafetdirici təlimlə aparılmalıdır. Bu işdə arası kəsilmə halları olmamalıdır. Müasir dərslərlər mətndən başladığı üçün və mətnin məzmunu da oxu ilə dərk olunduğu üçün hazırkı məqamda normativ tələffüzə şagirdləri alışdırmaq mümkündür. Bəzi stimullaşdırıcı,

motivasiyaedici mətn nümunələrinə təkrar da olsa, müraciət etmək qəbahət sayılmamalıdır. Məsələn, götürək Abbas Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı “Quşcuğazlar” şeirini . Həmin şeirin oxusunu nümunə kimi I-XI siniflərdə hər vaxt səsləndirmək olar. Aşağıda həmin şeirin orfoqramlarının tələffüz şəklini veririk:

A quşcuğazdar, nə yaraşılısı,
Can kimi bəsdəmməyə layılısı .
 Nədi o **istəyli**, o heyran baxış,
 Nə **daddı** cik-cik, nə gözəl çırpınış ?
A bəxtəvərrər, ananız gəldimi,
 Qondu **budağ** üstünə , dincəldimi ?
Görcəy onu **səsdəmməyə başladız** ,
Civililərnən əcəb **alqışdadız** ?
Nəyçün açıldı sarı **dimdikəriz**,
 Birdən ucaldı yenə **cik-cikləris** ?
 Yem gətirib , bəlkə , sizə verməyə,
 Ya ki gəlib bir quru dindirməyə ?!

İbtidai siniflərdə “Quşcuğazlar” şeirinin oxusu zamanı müəllim şagirdlərə transkripsiya işarəsindən istifadə edib yalnız bu cür oxumağı tapşırır. V-XI siniflərdə transkripsiyada verilənlərin yazılışından asan tələffüz olunduğunu qeyd edir. Çünki orta məktəbdə fonetik hadisələr öyrədilmir. Orta ixtisas və ali təhsildə isə fonetik hadisələr öyrənilirdi üçün nəyin səsdüşümü, nəyin səsartımı, nəyin səs uyuşması və s. olduğunu açıb göstərir. Beləliklə, şagirdlər öyrənirlər ki, bu mətndə 15 orfoqram var; onların təxminən biri səsdüşümü, 14-ü də tam yarımçıq, irəli, geri səs uyuşmasıdır. Bu cür təhlilə mətnin fonetik təhlili deyilir. Mətnin yarımçıq və bütöv fonetik təhlilini I-XI siniflərdə hər bir dərstdə və ya müntəzəm aparmadıqda systemsizlik baş verir. Şagirdlərdə və tələbələrdə belə bir fikir yaranır ki, cümləni və ya mətni ədəbi dilin fonetik normalarını gözləmədən də oxumaq olar.

İndiki təhsil quruculuğunda ədəbi tələffüzü gözləmək strategiyalı oxuda məqsəddir. Oudur ki, onu gözləməmək dil mədəniyyətinə, nitq mədəniyyətinə ləngidici təsir göstərmək kimi bir işdir.

Bizim qənaətimizə görə, şagirdləri ədəbi tələffüz normaları ilə oxumağa və danışmağa alışdırmaq və bu iki cəhətə nəzarəti gücləndirmək müəllimin nəinki vəzifə haqqıdır və hətta mənəvi haqqıdır.

Biz bu sahədəki problemləri görərkən dərhal reaksiya verərək qaydaları pozanları və bu işə məsuliyyətsiz yanaşanları məzəmmət etmiş və hətta özümüzdən narazı salmışıq. Misal üçün, “İlin müəllimi” müsabiqəsinə münisif olan şəxsə deyəndə ki, **səninləyəm** deməzlər, **sənniniyəm** deyərlər;

mübtəda deməzlər, **müptəda** deyərlər... Bütün bununla yanaşı, biz nəzm əsərlərinin oxusundan dissertasiya yazıb müdafiə edən metodist alimin orfoepiya normalarına qarşı çıxmasının da şahidi olmuşuq. Ona görə də biz məqalədə məsələnin aktuallığını vurğulayırıq, müəllimlərə, tələbələrə, şagirdlərə üzümüzü tutub deyirik ki, ədəbi tələffüzü gözləmək Azərbaycan dilinə məhəbbətdir və məhəbbətin də müqəddəsliyini qorumaq lazımdır.

Məqalədə bir təşəbbüslə də çıxış etmək istəyirik. Təklifimiz ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində “Nitq mədəniyyətinin problemləri və onların həlli yolları” mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilməsinə ehtiyacın olması nəzərə alınmalıdır. Bu işə təşkilatçılıq etməkdə yardımçı olmağı öz üzərimizə götürürük.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundov A.* Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
2. Azərbaycan dilindən suallar və cavablar (Orta məktəb müəllimləri və abituriyentlər üçün). Bakı: ADPU, 2019, 162 s.
3. *Xəlilov B.* Dil-söz çələnqi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 182 s.
4. *Xəlilov B.* Dil mədəniyyəti. Bakı: Papirus N.P, 2016, 192 s.
5. *Qurbanov A.* Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2019, 552 s.
6. *Qurbanov V.* Oxu və nitq inkişafı təlimi: Dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2021, 128 s.
7. Abdulla Şaiqin uşaq şeirləri / <https://yazarlar.az/2021/02/28/abdulla-saiqin-usaq-seirleri/>

Redaksiyaya daxil olub 12.10.2022